

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТ АЛЧУ БИЛИМ» ДАСТАНЫН ИЗИЛДӨӨДӨ ПРОФЕССОР К.АРТЫКБАЕВДИН ЭМГЕГИ

ДУЙШЕМБИЕВА ДАМИРА,

Эл аралык башкаруу, укук, каржы жана бизнес академиясы, окутуучу

Эзелтен эле элибиз учкул, накыл сөздү жогору баалап, баркына жете билген калктардан болуп келгени баарыга жакшы маалым. Тунук акыл-эстен жаралып, көөнөрбөс асыл кенче айланган андай руханий азыктарды бизге – урпактарына улуу сабак болсун деп бабаларыбыз атадан балага, муундан муунга өткөрүп, жоголсо орду толгус мурас катары сактап келишкен.

XI кылымда Карахандар мамлекетинин коомдук-саясий, экономикалык жана маданият жагынан бир кыйла өсүп-өнүгүп калган мезгилинде жазылып, кийинки кылымдардагы ар түрдүү тарыхый татаал доорлордун сынынан буйдалбай өтүп, тарыхтын бир бүктөмүндө тапталып калбай, өзүнүн маани-маңызын, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн толук түрдө сактоо менен биздин бүгүнкү күнгө жеткен, түрк тилинде жазылган эң алгачкы көлөмдүү поэтикалык эстеликтердин бири биздин бабабыз, кыргыз элинин улуу акыны Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» («Кут алчу билим») аттуу дастаны болуп саналат.

Чындыгында эле «Кутадгу билиг» түрк тилинде жазылган эң алгачкы дидактикалык, адеп-ахлактык, коомдук-социалдык, философиялык дастан экени талашсыз чындык. Бул туурасында Жусуп Баласагын өзү да дастандын кириш бөлүмүндө:

«Китепти окуй турган окурманым,
көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарың» (21-бет).

«Китеп көп арап, тажик тилдеринде,
Бул китеп эң биринчи биздин тилде» (24-бет), –
деп атайылап эле баса көрсөтүп, эскертип жазат.

Эми бул жерде сөздүн оңу келип турганда «Кутадгу билиг» дастанындагы тил маселесине токтолуп, дастандын тилине карата бир аз болсо да түшүнүк бере кеткенибиз жөн.

Жогоруда Жусуп Баласагын бабабыз «көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарың», «Бул китеп эң биринчи биздин тилде» деп кашкайган чындыкты жазып жатат. «Кутадгу билиг» акындын өзүнүн айтуусунда да накта түрк тилинде жазылыптыр. Эч кандай башка тилдерде эмес экенин Жусуп Баласагын тактап, дааналап, баса белгилеп жатат. Мунун тууралыгын академик В.В.Радлов баштап, кыргыз окумуштуулары: К.Артыкбаев, Ө.Караев, З.Эралиев, С.Сыдыковдор колдошуп, талаш туудуруп жүргөн уйгур тилинде эмес, «Кутадгу билиг» накта түрк тилинде жазылганын аныкташты.

Орто кылымдардагы түрк урууларына кыргыздар да кирет. Кыргыздар жөн эле ошол түрк урууларынын катарын толуктаган катардагы эл болбой, маданияты, билим берүү, агартуу тармагы (оозеки формада), дипломатиясы менен дарыгерлиги, дыйканчылыгы менен соода-сатык алакалары боюнча астына башкаларды салбаган өзгөчө калк болгону жашыруун эмес.

Тарыхчылардын белгилегенине караганда кыргыз эли Борбордук Азияда жашаган эң эле байыркы элдердин бири. Байыркы доорлор менен орто кылымдар тогошкон тээ алтынчы-сегизинчи кылымдарда эле өзүнүн жазма-сызмасына, кадимки профессионал жазма адабияттын элементтери бар адабий мурастарды жараткан этнос болгонуна тарых күбө. Ошол доордун мүнөзүнө ылайык, байыркы кыргыздар гүлдөгөн маданиятка, экономикалык мамилелердеги ири ийгиликтерге жетишип, айрыкча, темир иштетүү, аскер буюмдарын, курал-жарак жасоодо, согуштук тактика менен стратегияны мыкты өздөштүргөнү да маалым. Жасалуу технологиясы өздөрүнө гана белгилүү кыргыз кылычтары демейки темирди кесип, оо кийин гана чыккан дамаск, жапон кылычтарынан

кем турган эмес. Кыргыздар менен алака-катыш түзгөн калктар алардын так ушул жогорку сапаттагы курал-жабдыктарына, кол өнөрчүлүк буюмдарына кызыгып, соодасатыгын арттырып турушкан. Кыргыздар бир нече кылымдар саясий окуялардын да чордонунда жүрүп, айыгышкан согуштарда жеңиштерге жетишип, жыйынтыгында, дээрлик бир кылымга Борбордук Азияда бийлик үстөмдүгүн орнотууга жетишишкен. Биздин замандын 820-910-жылдарынын аралыгында кыргыздардын мамлекеттүүлүгүнүн (ошол салт орто кылымдарда да улантылат) болуп көрбөгөндөй бекемделишине, согуштук ийгиликтерине кеңири анализ жасаган академик В.В.Бартольд ошол мезгилди адилеттүүлүк менен “кыргыздардын улуу дөөлөтү” (8:123-183) деп атаганы белгилүү. Демек, кыргыздар коомдук турмуштун бардык сферасында активдүү жашоо мүнөзүн кечирген калк экендиги өзүнөн өзү түшүнүктүү болот.

Бирок, канткен менен 1980-жылдардын аягына чейин бул адабий улуу мурас кыргыз коомчулугу тарабынан көңүлгө алынбай, изилденбей, ал тургай мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларындагы кыргыз адабияты сабагында окутулбай келди. «Кутадгу билиг» менен эле катар кыргыз маданиятына түздөн-түз тиешеси бар дагы бир маданий байлыгыбыз болгон Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-түрк» («Түрк сөздөрүнүн жыйнагы») аттуу сөздүгү да анча көңүлгө алынбай келди.

Ал тургай Жусуп Баласагын да, Махмуд Кашгари да кыргыз элине эч кандай тиешеси жок деген кыргыз илимпоздору да болбой койгон жок. Мына ушул абалды өз учурунда таамай сезип, б.а. Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгари кыргыз элине эч кандай тиешеси жок дегендерге келишкис каршы туруп, 35 жыл бою күрөш жүргүзүп, жазып, далилдеп келген адабиятчы, профессор К.Артыкбаев 1967-жылы эле жазган өзүнүн «Орто кылымдагы адабий эстеликтерибизди үйрөнүү маселесине карата» аттуу көлөмдүү макаласында өтө тынчсыздануу менен мындай деп жазат: «Кыргыз элинин өткөндөгү жазма адабий мурастарын эске алган кезде биздин көңүлүбүздүн чордонунда эң биринчи иретте Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-түрк» («Түрк сөздөрүнүн жыйнагы») сөздүгү менен Баласагындык Жусуптун «Кутадгу билиг» («Кут табуу илими» же «Бактылуу болуу илими») поэмасы турууга тийиш. Анткени, ал эстеликтерди адабий мурас катары бар жактан толук негиздер бар болуп олтурат. Ал эми мындай негизи жок туруп (ал негизги фактыларды проф. К.Артыкбаев макалада ишенимдүү далилдеп берет), бир эл экинчи элдин маданий кенчин эч убакта талаша да, же болбосо, бизге да таандык орток адабий мурас деп айта алмак эмес. Демек, маселе ал эстеликтерди үйрөнүү жагын илимий мекемелердин атайын иш пландарына киргизип, тезинен которууга жана изилдөөгө киришүүдө турат» – деп, тарыхый чындыкты жазат.

Мына ошондон бери профессор К.Артыкбаев ушул орчундуу маселенин артынан 35 жыл бою талыкпастан сая түшүп, ондогон макалаларды жазып, жыйындарда баяндамалар жасап, сүйлөп, жаман-жакшы көрүнүп жүрүп, акыры өз оюнун тууралыгын таасын далилдей алды. Жусуп Баласагын кыргыз элинин улуу акыны экендигин элге таанытты.

«Кут алчу билим» дастанынын Герат, Каир жана Намангандан табылган Ташкент кол жазмалары болуп, бизге бири-биринен аздыр-көптүр айырмаланган үч варианты келип жетти. Бул үч кол жазманын бизге жетиш тарыхы тууралуу проф. К.Артыкбаев мындай деп жазат: «1439-жылы Хасан Кара Саил Шаме деген адам Герат калаасында жазып алган кол жазма кандайдыр бир жол менен Түркиянын Токат деген шаарына алынып келинет да, андан 1474-жылы Стамбулга өтөт. 1776-жылы бул кол жазманы австриялык Иосиф фон Хаммер-Пургшаль деген окумуштуу букинисттин колунан сатып алат да, анан аны Вена шаарындагы императордук китепканага тапшырат. Уйгур тамгасындагы бул кол жазмада көчүрмөчү тарабынан көптөгөн каталарга жол берилген, бир катар ыр жолдору жок болуп, өтө начар сакталган. Венада сакталып турган бул нусканы веналык, же гераттык кол жазма деп атоо илимий адабияттарда кеңири колдонулуп келүүдө.

Араб тамгасындагы экинчи кол жазма Каир шаарындагы Хидив китепканасынан 1896-жылы немец окумуштуусу Б.Мориц тарабынан табылган. Кол жазманын көчүрмөсү

академик В.В.Радловдун тапшырмасы боюнча 1898-жылы Петербург Илимдер академиясынан Азия музейине алып келинген, азыр СССР Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунун Ленинграддагы бөлүмүнүн кол жазмалар бөлүмүндө сакталып турат. Кол жазма толук эмес, ал Каир кол жазмасы деген ат менен белгилүү. Үчүнчү кол жазма 1913-жылы А.З.Валидов деген адам тарабынан Наманган шаарындагы Мухаммед кожо-эшен Лоляриштин өздүк китепканасынан табылган. Бирок андан кийин араб тамгасында жазылган бул кол жазма дайынсыз болуп кетип, 1925- жылы өзбек окумуштуусу Фитрат тарабынан кайрадан оозго алына баштаган. 1928- жылы Фитрат өзүнүн «Өзбек адабиятынын үлгүлөрү» деген китебине «Кутадгу билигин» үзүндүлөрүнөн жарыялаган. Текстинин толуктугу жана жакшы сакталгандыгы менен айырмаланган бул кол жазма азыр Өзбек ССР Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунда сакталып турат» .

Ушундай кызык тарых-тагдырга ээ «Куттуу билим» дастаны дээрлик он кылым мурда жазылса да муундар алмашып, кылымдар оошо да окула берчү түбөлүктүү эстеликтин бири, кирдүү кол менен кармагыс ыйык кенчи болуп калган улуу мурасты изилдөөдө Качкынбай Артыкбаевдин эмгеги зор.

Качкынбай Артыкбаев Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, адабиятчы, филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер. Ал кыргыз адабий илиминин көп сандаган приоритеттүү багыттары боюнча изилдөө иштерин жүргүзүп келген. Илимий макалаларындагы, китептериндеги адабий процесске, көркөм чыгармаларга жүргүзгөн талдоолору, ойлорунун оригиналдуулугу, публицистикалык курчтугу, профессионалдуу жогорку деңгээли көптөгөн илимий талкууларды жүргүзүүгө, олуттуу илимий маселелерди туура чечүүгө, кыргыз адабиятынын тарыхы менен теориясын ар тараптан тактап, системалоого профессор К Артыкбаев зор салым кошкон.

Кыргыз адабиятын байыртан берки тарыхын кеңири изилдеген илимпоз. Томсен, Радлов, Малов, Бернштам өндүү окумуштуулардан кийин Орхон - Энесей жазууларындагы адабий мурастарыбызды, ошондой эле XI кылымда өз жерибизден чыккан Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари өндүү даанышман бабаларыбызды кыргыз элине таандык дөөлөттөр деп, адабиятыбыздын тарыхын байыркы мезгилден баштообуз керек, ал үчүн жогоруда аталган дөөлөттөрүбүздү тарыхыбызга киргизүүбүз керек деп 1967-жылы демилге көтөрүп, анан чейрек кылым күрөш жүргүзүп, көп талаш-тартыш, бут тосууларды жеңип, акыры адабиятыбыздын байыртан берки тарыхын түзүүгө жетишти. 1987-жылдан тарта Жусуп Баласагынды, Махмуд Кашкарды үйрөнүү орто мектептердин окуу программаларына, окуу китептерине, 1990-жылдан бери жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин окуу программаларына киргизилип, окутулуп келүүдө.

"Байыркы мезгилден XX кылымга чейинки кыргыз адабиятынын тарыхы", "Кыргыз акындар чыгармачылыгынын тарыхы" боюнча жогорку окуу жайлары үчүн типтүү окуу программалары профессор А.Абдразаков менен бирге К.Артыкбаев тарабынан түзүлдү.

Элүү жылга жакын Кытайдагы кыргыз жазуучулары, илимпоздору менен тыгыз байланышта болуп, Кытайдагы кыргыздардын оозеки чыгармачылыгы менен адабиятын тынымсыз иликтеп, өзүнчө чакан китепканасын уюштуруп, акыры "Кытайдагы кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгы жана адабияты" аттуу типтүү окуу программасын түзүп, аны Жусуп Баласагын атындагы улуттук университет кыргыз филологиясы факультетинин студенттерине лекциялык курс катары окуттурууга жетишти.

Ошентип, кыргыз элинин байыркы эл экендигин байыркы адабий тарыхын түзүү менен иш жүзүндө далилдеп, күндөлүк турмушубузга киргизүү аркылуу Октябрь төңкөрүшүнө чейин кыргыз элинде жазуу да, мамлекет да болгон эмес деп элибизди кемсинтип келген саясатты К.Артыкбаев биротоло жокко чыгарып, элибиздин байыркы маданияты, адабияты, жазуусу болгон деген сыймыктануу сезимибизге шам жакты.

Ал эми XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхын К.Артыкбаев жалгыз өзү

жазып, адегенде 1982-жылы жарыяланган "Кыргыз совет адабиятынын тарыхы" деген окуу китебинде, андан кийин 2004-жылы жарык көргөн "XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы" деген окуу китебинде жана ушул эле аталыштагы окуу программасында толук камтып, илимий-эстетикалык адилет талдоодон өткөрүп, жалпы элибизге тартуу кылды.

Башкасын айтпай, Качкынбай Артыкбаевдин бир гана Жусуп Баласагындын атын Кыргыз улуттук университетине койдурганын айталычы. Бардыгы 35 жыл, анын ичинде акыркы 13 жылы тынымсыз күрөшүп, "Жусуп Баласагын кыргыздардыкы эмес" деген кыргыз интеллигенттеринин бардык тоскоолдуктарын жеңип, анын атын университетке койдуруп коюш ар бир эле илимпоздун, жазуучунун колунан келе койчу иш эмес. Ар бир кыргыздын сыймыктануусуна жол ачып берген Качкынбай Артыкбаевдин эмгегин эли эч качан унутпайт.

Адабияттар:

1. Абдыразаков А. Жусуп Баласагын. //Кут билим, № 47. 1993. 15-декабрь.
2. Артыкбаев К. Орто кылымдагы адабий эстеликтерибизди үйрөнүү маселесине карата. Китепте: Артыкбаев К. Тандалмалар. –Фрунзе, 1984.
3. Артыкбаев К. Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкаринин мурастары. – Бишкек, 1999. -125 б.
4. Артыкбаев К. В.В.Радловдун “Кутатгу биликке” акыркы сөзү жөнүндө. Китепте: Жусуп Баласагын тууралуу баян. –Бишкек: АРХИ., 2004. -302 б.
5. Артыкбаев К. Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий мурасыбыз жөнүндө. Китепте: Акыйкат сабагы. –Бишкек, 1991.
6. Сыдыкбеков Т. Кут белгиси – билик. “Кут алчу билимге” жазылган баш сөз. Китепте: Жусуп Баласагын “Куттуу билим”. –Москва, НИК, 1993.
7. Турдубаева Н. Жусуп Баласагындын “Кутатгу билиг” дастаны жана анын түрк тилдериндеги котормолору. Кан. дисс. –Бишкек. -157 б.
8. Бартольд В.В. Кыргыздар II том. - Бишкек, 1991, 123-183-беттер